
7de eeuw

De schok van de islam

De kracht van de godsdienst

De godsdienstige revolutie in Iran, die uitbrak in 1978 onder leiding van de ayatollah Khomeiny, en de vele fundamentalistische bewegingen in andere islamitische landen – die in het kielzog van die revolutie zijn ontstaan of aangewakkerd –, hebben ons er weer bewust van gemaakt wat een geweldige kracht de islam als godsdienst heeft. Ook in ons eigen land vinden veel burgers van Turkse en Marokkaanse oorsprong in hun strijd om erkenning binnen de Nederlandse samenleving grote steun in een hernieuwde beleving van hun geloof in God en in zijn wet, zoals neergelegd in de koran. Voor ons westerlingen, die toch eigenlijk geloven dat godsdienst haar tijd gehad heeft of dat ze hoogstens nog een rol kan spelen in het privé-leven van mensen, is die plotselinge opkomst van de islam als politiek vormende kracht een traumatische schok geweest. Er gaan zelfs al stemmen op dat na de val van de Muur de islam de nieuwe vijand is van de Europese cultuur.

Mohammed en de eerste moslims

De schok was minstens zo groot in de tijd dat de islam ontstond, in het begin van de zevende eeuw. Het hele gebied rond

de Middellandse Zee was al sinds eeuwen christelijk. Arabië gold als een barre uithoek waar menselijk leven eigenlijk onmogelijk was en juist uit die onbewoonbare woestijn kwam in de jaren rond 630 plotseling de boodschap dat God een nieuwe profeet had doen opstaan, Mohammed. In de toenmalige christelijke wereld rond de Middellandse Zee klonk dat absurd, want iedereen in die tijd nam zonder meer aan dat God al het laatste woord gesproken had door zijn Zoon Jezus Christus de wereld in te sturen. Verdere boodschappen waren overbodig en een gevaar voor het ware geloof. Mohammed zag dat anders: volgens hem had God drie keer tot de wereld gesproken, de eerste keer door de profeet Mozes tot de joden (het Oude Testament), de tweede keer door de profeet Jezus tot de christenen (het Nieuwe Testament), en nu de derde en laatste keer tot hem, Mohammed. De koran bevatte Gods laatste en definitieve woord tot de wereld.

Het succes van de nieuwe leer was fenomenaal. Mohammed stierf in 632 en vijftig jaar later was het hele Midden-Oosten, waren ook Perzië, Egypte en heel Noord-Afrika veroverd door de Arabische legioenen en was er een islamitische heerschappij opgericht. De christenen en hun keizer in Constantinopel hadden niets zien aankomen en waren totaal verrast. Het meest traumatische was wel dat de plaats waar Jezus Christus geleefd had, waar Hij gestorven was en opgestaan uit de doden, het centrum dus van de christenheid, al in 638, zes jaar na Mohammeds dood, in handen viel van zijn opvolger, de kalief Omar. De Arabische geschiedschrijver, Ibn Batriq (zelf een christen), geeft een verslag van die verovering:

‘In de naam van God, de Erbarmer, de Barmhartige. Dit is de brief van Omar ibn al-Chattab aan de inwoners van de stad Aelia [Jeruzalem]. Hun leven, hun bezittingen en hun kerken zullen veilig zijn, en de kerken zullen niet verwoest

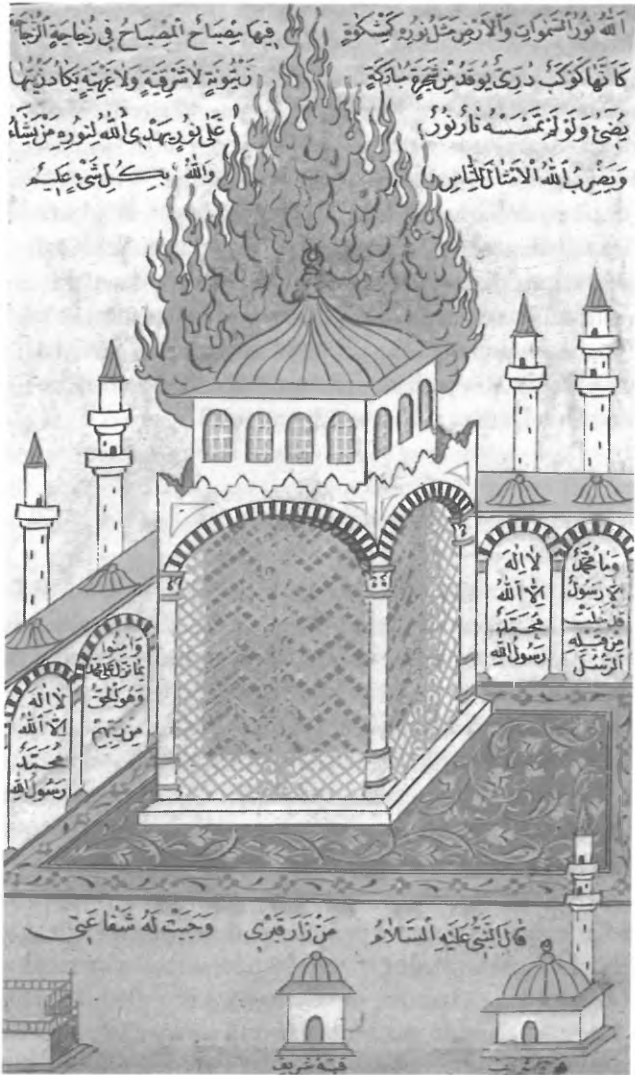
worden noch tot woningen gemaakt worden. Omar zorgde ervoor dat er getuigen aanwezig waren die later over al deze dingen getuigenis konden afleggen. De poorten van de stad werden voor Omar geopend en hij en zijn gezellen traden de stad binnen en zij zetten zich neer in de voorhof van de kerk van de Opstanding [de kerk van het H. Graf]. Toen de tijd voor het gebed kwam, zei Omar tot Sophronius, de patriarch: "Ik wil bidden." En de patriarch zei tot hem: "Bid hier, waar je bent." Daarop zei Omar: "Hier wil ik niet bidden." Toen leidde de patriarch hem de kerk binnen, door Constantijn gebouwd, en legde een mat voor hem neer in het midden van de kerk. Maar Omar zei tot hem: "Ook hier kan ik niet bidden." Toen ging Omar weer naar buiten, naar de trap bij de oostelijke ingang van de kerk en daar bad hij, alleen, op de trap. Daarna ging hij zitten en zei tegen Sophronius de patriarch: "Begrijpt u, o patriarch, waarom ik niet in de kerk kon bidden?" De patriarch sprak tot hem: "U, vorst der gelovigen, begrijpt de reden waarom." Omar zei toen tot hem: "Als ik mijn gebeden verricht had in de kerk, dan zou die voor u verloren zijn gegaan. Immers zo gauw ik weg zou zijn gegaan, zou zij uit uw handen genomen zijn en zouden de moslims haar in beslag genomen hebben, zeggende: 'Omar heeft hier gebeden.' Daarom breng mij papier, zodat ik een document voor u kan opstellen." Toen schreef Omar een document waarin werd vastgesteld dat geen enkele moslim mocht bidden op de trappen van de kerk, dat zij nooit in de kerk bij elkaar mochten komen voor gemeenschappelijk gebed, en dat op de trappen nooit tot het gebed mocht worden opgeroepen. Dat document gaf hij aan de patriarch.

Toen sprak Omar tot de patriarch: "Er is ook een verplichting van uw kant. U moet mij een plaats laten zien waar ik een moskee kan bouwen." De patriarch sprak: "Ik zal u een plaats geven waar u een moskee kunt bouwen, het is een

plaats waar de keizers van Rome iedere vorm van gebouw altijd verboden hebben. Op die plaats is de rots waar God sprak tot [de aartsvader] Jakob en die door Jakob de Hemel-poort genoemd werd. Joden noemen deze plaats het Heilige der Heiligen en zij is precies in het midden van de aarde. Hier stond eens de tempel der joden en de joden vereerden die plaats. Waarheen ter wereld zij ook gingen, altijd wendden zij hun gezicht bij het gebed naar die plaats. Ik zal u die plaats laten zien, op voorwaarde dat u een document uitvaardigt, waarin bepaald wordt dat dit de enige moskee zal zijn die ooit in Jeruzalem gebouwd zal worden." En Omar ibn al-Chattab vaardigde een document uit waarin dit bepaald werd, en hij gaf het aan de patriarch.'

Tolerantie en expansie

Wat direct opvalt, is hoe beschaafd het gesprek tussen de beide heren is, tussen de Arabische sjeik en de christelijke bisschop. Er is een toon van wederzijds respect die weldadig aandoet. Natuurlijk is de bron gekleurd, de auteur ervan is een Arabisch christen die zijn islamitische meesters eraan wil herinneren dat de grote kalief Omar veel respect voor christenen had. Maar zij is toch heel karakteristiek, ten eerste omdat deze christen blijkbaar een beroep kon doen op een bestaand rechtsgevoel, en ten tweede omdat wij uit andere bronnen weten dat de christenen inderdaad gerespecteerd werden. Dat blijkt alleen al hieruit dat de kerk waar het hierover gaat, die van het Heilige Graf, de belangrijkste kerk in de christenheid, nu nog altijd in de handen van christenen is. Zeker is dat in de gebieden die door de moslims veroverd zijn geen gewelddadige bekeringen plaatsvonden, maar dat men de joodse en christelijke gemeenschappen verregaand met rust liet. Wel moesten zij een aparte belasting betalen en hadden ze geen volledig burgerrecht.

Schildering van de graftombe van Mohammed met een au-reool van vuur.

Dat respect voor bestaande gemeenschappen was er. Toch was de komst van de islam een geweldige breuk. De eenheid van het Middellandse-Zeegebied werd niet alleen verscheurd op godsdienstig terrein, ook economisch en politiek ontstond er een totaal nieuwe situatie. Eeuwenlang had de Middellandse Zee mensen verbonden, nu werd zij de scheiding tussen een christelijk noorden en een islamitisch zuiden. De welvarende kustgebieden die eens het centrum hadden gevormd van het Romeinse Rijk, werden tot bedreigde grensposten die met veel moeite verdedigd werden. Het voorbeeld van de stad Rome zelf zegt al genoeg. Eens was ze de hoofdstad van het rijk en had meer dan een miljoen inwoners; nu was ze geworden tot een uithoek van de beschaafde wereld die herhaaldelijk te lijden had onder aanvallen van islamitische zeerovers en die nog maar een fractie had van het aantal inwoners uit de tijd van haar glorie. Veel historici menen dan ook dat niet de Volksverhuizing maar de opkomst van de islam het definitieve einde betekende van de culturele en politieke eenheid die door Rome gecreëerd was in het gebied rond de Middellandse Zee.

In het begin leek het erop dat het christelijke westen reddeloos ten onder zou gaan. Van twee kanten rukten de Arabische troepen op: in 711 staken zij de straat van Gibraltar over en bezetten vrijwel heel Spanje en in 717 legden zij het beleg voor de stad Constantinopel. Dat werd afgeslagen, maar het offensief in het westen kwam pas tot stilstand in 732, toen Karel Martel, de aanvoerder van het Frankische leger, de Arabische legioenen versloegen bij Poitiers. Die nederlaag had tot gevolg dat het Frankische Rijk en Noord-Spanje in christelijke handen bleven. Maar het was op het nippertje.

Bloei en neergang van de Arabische cultuur

Terwijl het christelijke westen ook in de eeuwen daarna voortdurend bedreigd werd door telkens nieuwe golven van invallers en zich ternauwernood kon handhaven, ontplooidde de islam een indrukwekkend beschavingsoffensief dat ten slotte een gebied omvatte van Marokko in het westen tot India in het oosten. Daarbinnen was het goed toeven. Wij zagen al met hoeveel respect de christenen behandeld werden, dat gold ook voor de joden. Beide waren immers volkeren van het boek, zij erkenden weliswaar (nog) niet de volheid van Gods openbaring, zoals die door Mohammed was opgetekend, maar zij deelden wel in hetzelfde godsgeloof als de moslims. Daarom mocht niemand hen met geweld overhalen zich te bekeren tot de islam. Tot op de dag van vandaag zijn er in het Midden-Oosten christelijke en joodse gemeenschappen blijven voortbestaan. Nog veel indrukwekkender was de hoge economische en culturele vlucht die het nieuwe Arabische Rijk nam. Arabische karavanen doorkruisten heel Afrika en Azië, en jaarlijks voeren handelsvloeden op Indië en China. De rijkdom concentreerde zich in Egypte, Syrië, Mesopotamië en Perzië en leidde daar tot een hoge culturele bloei. De Arabische literatuur was volkomen origineel, maar daarnaast werd ook de hele erfenis van Griekenland en Rome opgenomen in de Arabische cultuur. Dat is nog te zien aan de architectuur, bijvoorbeeld de koepelbouw, die nog steeds zo karakteristiek is voor moskeeën, werd direct overgenomen uit Byzantium. Maar ook de Griekse filosofie en natuurwetenschap werden gretig bestudeerd en van uitgebreide commentaren voorzien.

Toch plaatst de hoge bloei van de Arabische cultuur historici voor een aantal raadsels. Het grootste daarvan is wel waarom er uiteindelijk zo weinig van terechtgekomen is. Hoe weinig wordt vooral in de vergelijking met West-Europa dui-

delijk. Toen in de elfde eeuw de contacten tussen het Westen en de Arabische wereld weer begonnen toe te nemen, was er aanvankelijk een volstrekt eenrichtingsverkeer, zowel economisch als cultureel. Er was in Europa grote vraag naar kostbare goederen uit het Oosten, zoals zijde en specerijen, maar daartegenover had het Westen weinig producten aan te bieden die het op de Arabische markten goed deden, hoogstens bont uit Scandinavië, barnsteen en slaven. Het was via Arabische vertalingen dat West-Europa weer in contact kwam met het grootste deel van zijn klassieke erfgoed. Maar terwijl na 1200 in de Arabische wereld met de vele opgetaste geleerdheid weinig meer gebeurde, zien we in de dertiende eeuw en daarna juist hoe in Europa de bestudering van het klassieke erfdeel uitgangspunt werd van een stormachtige ontwikkeling op wetenschappelijk gebied, die al gauw de eens zo vereerde klassieke voorbeelden ver achter zich liet.

Staat en godsdienst

De verklaringen die historici voor deze discrepantie geven lopen uiteen, maar één thema keert telkens weer terug: het contrast tussen de geest van onderzoek die zich in de confrontatie met de klassieken meester maakte van Europa tegenover de groeiende passiviteit van de Arabische cultuur, waar zeker na 1200 bewaren en doorgeven belangrijker werd dan ontwikkelen. Twee redenen worden voor dat verschil aangegeven. Allereerst is het altijd zo geweest dat in de islam nooit onderscheid gemaakt is tussen wereldlijke en geestelijke macht. Mohammed was vanaf het begin religieus en politiek leider van de eerste gemeenschap van gelovigen in Medina, en zijn voorbeeld is door alle latere islamitische leiders gevolgd, waardoor politiek gezag omkleed werd met een goddelijk aura dat geen tegenspraak duldde. De enige vorm van tegenspraak

was geweld: opstand of politieke moord. In de christelijke wereld was die ontwikkeling heel anders gegaan. Jezus was alleen maar een religieuze goeroe; de gemeenschap die rondom hem ontstond, had geen enkele politieke verantwoordelijkheid en kon daardoor een eigen interne organisatie ontwikkelen, de Kerk. Pas na driehonderd jaar kreeg het christendom politieke macht door het nieuwe religieuze beleid van keizer Constantijn. Maar omdat de christelijke Kerk al een heldere interne organisatie en dus ook eigen belangen had, leidde dit in de tijd daarna tot voortdurende wrijvingen tussen de geestelijke macht van de Kerk en de politieke macht van de Staat, met als gevolg dat alle gezag, zowel geestelijk als politiek, zich blijvend moest rechtvaardigen, waardoor het enigmatische gerelativeerd werd en ieder geval moest dulden dat het tegengesproken werd.

De tendens tot verabsolutering van het gezag werd in de islam nog versterkt door het snelle succes. Binnen de Arabische stammenwereld, waarin de islam ontstaan was, heerste een oude en eerbiedwaardige traditie van gelijkheid en van geïnstitutionaliseerd overleg met de vorst. Maar met dergelijke eenvoudige middelen kon geen groot rijk bestuurd worden. Daarom werden steeds meer de bestuurstradities, en ook het personeel, overgenomen van de twee grote rijken die door de Arabieren veroverd waren, Byzantium en Perzië. In beide rijken werd de macht van de vorst als door God gegeven beschouwd, maar terwijl de keizerlijke macht in Byzantium nog enigmatische beperkt werd door de autoriteit van de Kerk, was in Perzië een traditie gegroeid van absoluut koninklijk gezag dat door niets werd ingeperkt. Die traditie werd maatgevend voor de manier waarop de kaliefen (de opvolgers van Mohammed) hun autoriteit binnen de islam gingen beschouwen, zij gingen zich gedragen als Perzische despoten en noemden zich de Schaduw van God op aarde. Wie zich tegen de kalief verzette, verzette zich tegen God. Daardoor hebben zich in

Hedendaagse pelgrims in gebed voor de Kaaba in Mekka.

de islamitische wereld nooit instituties ontwikkeld waarbinnen overleg tussen bestuur en bestuurden gevoerd werd, dat was immers nergens voor nodig. Onderdanen dienden hun vorst te gehoorzamen als God; zelfs slechte heersers, zo leerde theoloog Gazali, zijn beter dan geen heersers. Zo ontstond een onoverbrugbare kloof tussen bestuur en bestuurden, die gekenmerkt werd door fundamenteel wantrouwen aan beide kanten en gelatenheid aan de kant van de bestuurden. Nergens bereikte dit extremere vormen dan in Egypte onder de Mamelukken. Oorspronkelijk waren de Mamelukken buitenlandse slaven die in de twaalfde eeuw door de Egyptische sultan als troepen in dienst genomen waren, omdat hij een leger van Egyptenaren te gevaarlijk achtte voor zijn eigen macht. Maar al gauw namen de Mamelukken het sultanaat over, met als gevolg dat Egypte vanaf 1230 tot 1517 werd bestuurd door buitenlandse slaven die geen enkel contact hadden met de inheemse bevolking en die ook hun opvolgers weer uit andere landen haalden.

Europa en de islam

Ook hier is de tegenstelling met de gelijktijdige ontwikkeling in Europa enorm. Alleen het uitgangspunt was al anders. Europese vorsten waren geen goden op aarde en hadden geduchte concurrentie te vrezen van de paus en de bisschoppen, die zichzelf als spreekbuizen Gods zagen en de koning als hun instrument. Bovendien stortte in West-Europa tijdens de Volksverhuizing het Romeinse bestuur zo compleet in elkaar, dat er van voren af aan begonnen moest worden. De nieuwe machthebbers konden geen bestaand apparaat overnemen. Nieuwe bestuursvormen ontwikkelden zich met grote moeite in de samenwerking tussen koningen die hun macht probeerden te vestigen en hun adel die daar weinig van moest

hebben, in een complex spel van dienst en wederdienst dat ten slotte vorm kreeg in de instituties van het feodalisme. Ofschoon dit bestuur zeker in de vroege Middeleeuwen bijzonder inefficiënt en ontoereikend was, werd daardoor stevig het principe gevestigd dat fatsoenlijk bestuur om overleg vraagt en dat gezag zich te allen tijde moet verantwoorden voor zijn doen en laten. In later eeuwen kreeg dat heel andere vormen, bijvoorbeeld in parlementen en standenvergaderingen, maar van het principe zelf werd niet meer afgeweken. Zo kon zich in Europa ook een klimaat ontwikkelen waarin initiatief beloond werd, waarin protest en vragen erkend werden en waarin actieve deelname aan bestuur op prijs gesteld werd in plaats van in de kiem gesmoord te worden. Die houding lag ook ten grondslag aan de manier waarop in West-Europa vanaf de vroege Middeleeuwen met de culturele en godsdienstige erfenis is omgegaan. Middeleeuwse geleerden zagen zichzelf als dwergen op de schouders van reuzen. Die reuzen waren het christelijk geloof en het Grieks-Romeinse erfgoed, die zij beide met het grootste respect behandelden. Maar ook al is iemand een dwerg, als hij op de schouders van een reus staat, ziet hij toch iets meer dan die reus. En ook daarvan waren de middeleeuwse geleerden zich goed bewust, zij wisten meer en konden verder kijken dan hun voorgangers. Toen die geesteshouding in de zestiende en zeventiende eeuw van de theologie en de filosofie op andere wetenschapsgebieden werd overgeplant door mensen als Copernicus, Keppler en Galilei, was er dan ook sprake van een wetenschappelijke revolutie zonder weerga, waardoor Europa de leiding van de wereld op zich kon nemen.

Literatuur

- R. Hoff, *Het Midden-Oosten. Een politieke geschiedenis* (Utrecht 1991).
- A. Hourani, *A History of the Arab Peoples* (London 1991).
- B. Lewis, *The Middle East. 2000 Years of history from the rise of Christianity to the present day* (London 1995).
- G.E. Von Grunebaum, *Medieval Islam* (Chicago 1954).